

Könül Səmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
samadovakonul74@mail.ru

**Azərbaycan dilinin Şimal qrupu dialektlərində cümlə üzvləri,
cümlə tipləri və onlarda qırçaq elementləri**

Açar sözlər: dialekt, qırçaqlar, cümlə üzvləri, mübtəda, xəbər

Ключевые слова: диалект, кипчаки, часть предложений, подлежащее, сказуемое.

Key words: dialect, Kipchacks, part of sentences, subject, predicate.

Azərbaycan dili dialekt və şivələri sintaksisinin hər tərəfli tədqiqi isə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, böyük yazı ənənəsi, çox inkişaf etmiş sintaktik quruluşla bərabər, bu dilin keçmiş SSRİ-də və Yaxın Şərq ölkələrində geniş ərazidə yayılmış mürəkkəb dialekt sistemi vardır. Genetik cəhətdən müxtəlif türk (Oğuz, Qırçaq, güman ki, Xəzər və başqa) tayfa dialektləri ilə bağlı olan Azərbaycan dili dialekt və şivələri mükəmməl sintaktik sistemi: sadə və mürəkkəb cümlə strukturları, bağlanma vasitələri, söz birləşmələri, feili tərkiblərin rəngarəngliyi, bir çox maraqlı xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan dialekt qrupları nəinki yazılı ədəbi dildən, həm də bir –birindən seçilir. [2, s. 5]

Şimal qrupu dialektlərinin digər dialekt qruplarından fərqli olaraq cümlə üzvlərində baş üzvlərlə bərabər ikinci dərəcəli üzvlərin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Mübtəda. Mübtəda cümlənin elə bir baş üzvüdür ki, qrammatik cəhətdən cümlənin digər üzvlərindən asılı olmayıb, adlıq halda, adətən, isim, əvəzlik, substantivləşmiş digər nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunub, əlaməti xəbərlə müəyyən olunan əşyanı, şəxsi bildirir [5, s. 134].

Dialekt və şivələrimizi sintaktik cəhətdən ədəbi dildən ayıran fərqlərdən biri də I və II şəxs, bəzən də III şəxslə ifadə olunan mübtədanın çox vaxt cümlədə özünü göstərməməsidir. Xəbərdə olan subyekti vasitəsilə ilə iş, hərəkətin kimə aid olduğu bəlli edilir.

Mübtədasız cümlələrə çox vaxt dialoqlarda, əmr cümlələrində, xitab cümlələrində, atalar sözlərində, alqış və qarğışlarda təsadüf edilir. –*Yeylağa malları aparıyam* (Zaq.): – *Qalmışam belə qoryubanı* (Zaq.): – *Səhər tezdən durup, əl-üz yuyub işə başdirem* (Zaq.): –*Çətin dərdə qormuy-*

asan! (Zaq.): Oğlunun toyunu qorasan! (Qax): –*Qapıdan baxa dureysan* (Qax): –*Ömrün uzun, yaman qunqormiyəsən!* (Qax-İ. Su): –*Çağırdı camātın umum iclasın* (Zaq.): –*Oturuy sərin yerdə, yiyə-içə kef çəkə* (Qax – İlisu)

Ədəbi dil və dialektlərdə mübtədə daima adlıq halla ifadə olunur. Lakin ən maraqlısı budur ki, şimal qrupu dialekt və şivələrində mübtədanın yiyəlik halla ifadəsinə Zaqatala rayonunun Aşağı Tala kəndində təsadüf olunmuşdur: – *Menin qoymuram*.

Türk dilinin qrammatik strukturunda mübtədanın, əsasən, xəbərdən əvvəl işlənməsi məlum faktır.

Bu Ə. Tanrıverdiyevin «XVI əsr qıpçaq-poloves dilinin qrammatikası» kitabında qıpçaqlara aid olan sənədlərin dilində də öz əksini tapmışdır. Bu mətnlərdə mübtədanın xəbərdən əvvəl və sonra işlənməsi müşahidə edilir. Sənədlərdə həmçinin nitq hissələri ilə ifadə olunan sadə mübtədalarla yanaşı, təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan mürəkkəb mübtədalar da müşahidə edilir [8, s. 87].

Xəbər. Şimal dialektlərində cümlənin başqa üzvlərinə nisbətən xəbərin işlənməsində daha çox fərqli xüsusiyyət nəzərə çarpır. Ona görə də burada ancaq xəbərin işlənməsində müşahidə olunan fərqli cəhətlər çoxdur. Xəbər cümlənin elə bir baş üzvüdür ki, qrammatik cəhətdən yalnız mübtədadan asılı olub, mübtədanın ifadə etdiyi əşyanın əlamətini bildirir, adətən, feilin dəyişən şəkilləri ilə, həmçinin adlarla və birləşmələrlə ifadə olunur. Xəbərin qrammatik cəhətdən mübtədadan asılı olması onun şəxsə və kəmiyyətə görə mübtədə ilə uzlaşması deməkdir. Xəbər ifadə vasitəsinə görə feili və ismi xəbər olur. Quruluşuna görə də iki cür olur: nitq hissələri ilə ifadə olunan sadə xəbərlər, söz birləşmələri və mürəkkəb adlarla ifadə olunan mürəkkəb xəbərlər.

Aydın ki, qədim və müasir türk dillərində feil xəbərli cümlələr ismi xəbərli cümlələrə nisbətən üstünlük təşkil edir. Ə. Tanrıverdiyev də qeyd edir ki, feili xəbərli cümlələr qıpçaqlara aid XVI əsr məhkəmə sənədlərində də çox işlənmişdir. Bu, « bir tərəfdən, feilin özünün bir nitq hissəsi kimi zənginliyi, başqa bir tərəfdən isə cümlələrin çox vaxt fəal hərəkətlə bağlı olaraq meydana çıxması hadisəsi ilə bağlıdır» [6, s. 183].

M. Şirəliyev dialektlərdə işlənən xəbər haqqında qeyd edir ki, ədəbi dildən fərqli olaraq şivələrdə bəzi hallarda xəbər və ya xəbərlik kateqoriyası düşür. Bu halda predikat intonasiya vasitəsi ilə ifadə olunur: məs: –*İşdəməyə də köməy, yiməgə də köməy* (Sal.): – *Quli, haçarari mənə* (Ş.): – *Sən dedigün başqa, öndedigi başqa* (Ş.).

Bəzən xəbər şəkilçilərinin və *ol* köməkçi feilin düşməsi hallarına da təsadüf edilir: məs: – *Öünavadan* (Sal.): – *Sənin sağ əlin mənim başıma-* (Qar.): – *Oğul, sən gedən yollara anan qurban!* (Qaz.): – *Qoznanpolo: olmaz, yağnandüigəræg* (Sal. -Beş.): – *Dlr ki, hal- ehvalat belə* (Sal. - Sey.): – *Atası mülküm qoca, anası yayma xatın, oğlu oba dəlisi, qızı dünya gözəli* (Z. -Muğ.): – *Baxdı gördi ki, qıza bağışdadığüzik* (Bal.): – *Yol bo: gündü, su kiçigün*(Bal.).

Ədəbi dildən fərqli olaraq şimal qrupu dialektlərində bəzən feili bağlamalarla əmələ gələn mürəkkəb xəbərlərə də təsadüf edilir. - *Ola* köməkçi feili yalnız feili bağlamalarla deyil, feilin xəbər şəkli ilə də işlənərək mürəkkəb xəbər əmələ gətirir və sual yerində işlənir: məs: – *Görəsən, gəlif ola?* (Bal.): - *Çayniyə xata salıb ola?* (İsm.): - *Fatma xala öydədi ola?* (İsm.): – *Arxa su gəlif ola?* (İsm.): - *Kağızı yazdı ola?* (Ş.): – *Dərman sabaişdiyəcək ola?* (İsm.): – *Uşaxdersdəngəlif tapar* (Zaq.)

Bəzən *ola* əvəzinə *tapar* sözü də işlənir: *gəlib tapar, oxiyif tapar*. Bu forma daha çox Zaqatala, Qax, Balakən rayonlarında geniş yayılmışdır.

Ədəbi dildən fərqli olaraq dialekt və şivələrimizdə *elə* əmr cümlələrinə təsadüf edilir ki, burada cümlənin xəbəri iki müstəqil sözlə (çox vaxt II şəxs əmr şəkli ilə) ifadə olunur: məs: – *Var get burdan!* (Tov.): – *Kitabi get gəvər mənə//mə* (B.): – *Eşşəyi gət gəl: –Dərə ağıldan su get gə* (B. -Güz.).

Bəzən dialekt və şivələrimizdə mürəkkəb xəbər tərkibində *baş-lamaq* feili ilə birlikdə gələn məsdər, tərkibindən çıxaraq həmcins xəbər kimi işlənir: məs: – *Biğdani əkmək üçün biz onibaşdıruğ//başdərüg şum elirüg, sürürüg*(Muğ.): –*Onnanso: ra yetişən vaxdibaşdi: ruğbiçirük*(Şəki.): – *Taxıl boğaz olannansōra başdır yetişir* (Muğ.). Ədəbi dildə yuxarıdakı cümlələri belə ifadə etmək olar: *Buğdanı əkmək üçün biz onu şum eləməyə, sürməyə başlayırıq. Ondan sonra yetişən vaxtı biçməyə başlayırıq. Taxıl boğaz olandan sonra yetişməyə başlayır.*

Şərq qrupu dialekt və şivələrində nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, burada təkrarlı feili xəbərlərə geniş yer verilir. Bu təkrarlı feili xəbərlər həmişə inkar şəklində özünü göstərir.

Bunların həm bağlayıcı, həm də intonasiya ilə bağlanan tiplərinə təsadüf edilir. Bağlayıcı ilə bağlanan feili xəbərlər formaca bir-birindən fərqlənmədiyi halda, intonasiya ilə bağlanan feili xəbərlər bir-birindən seçilir. Belə ki, birinci xəbər indiki zamanla, ikinci xəbər isə əmr şəkli ilə ifadə olunur: məs: – *Nə qədər nəsiət elədim, adam olmadı ki olmadı* (Şəki.): – *Hamı uturuban umun ağzına baxadı, uda heç nə dimiyədük ki dimiyədü*(Qax.): – *Mən neynimozi bilər, dimir, diməsün* (Bal.): – *Gid una de ki, isdəmiyədüisdəməsün, üzünüz alaruğ* (Qax.).

Bəzən təkrar olunan feili xəbərlər arasında *qoy* ədatı da özünü göstərir: məs:

– *Buraxmiyədü qoy buraxmasun, unda mən üzüm tək gidərəm, ya da birgə gidəruğ* (Qax.).

Dialekt və şivələrimizdə bir neçə sözdən əmələ gələn mürəkkəb xəbərlər də işlədilir: məs: – *Əgər qızıverməgün olmuş olsa, deginən* (Şir.)

Şimal qrupu dialektlərində isə mürəkkəb xəbərlərin tərkibində bəzən zaman şəkilçiləri işlədilir. Mürəkkəb feili xəbərlərdə müşahidə edilən bu xüsusiyyət «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da müşahidə edilmişdir: *İki ayağının üzərinə durdu kişnədi. Ağ meydanın ortasında baxdı durdu*. [1, s. 235].

Bundan əlavə M. İslamov Şəki dialektlərində işlənən xəbər cümlə üzvünə məxsus xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır.

1. Bəzi hallarda xəbərlilik şəkilçisi düşür. məs. *O da, məə kimi kefqum*.

2. Cümlədə xəbərin tamamilə düşməsinə də rast gəlirik. Daha doğrusu, xəbəri ifadə olunmayan cümlələr Nuxa dialektində çox işlədilir. məs. *Hara elimizi çaldıxdəstəynənçuvux. Əkin yeri neqederdesen bizim dağlarda*. Bu cümlələrdə xəbərlərburaxılmışdır.

Şəki/Nuxa dialektlərində çox zaman həmcins xəbərlərin birincisi işlənir, ikincisi işlənmir. məs. *Atdarın bir illiyinə quluxdiyillər, sora erkeyidayçə, dişisi qulan*. (Baş Göynük). Bəzən isə həmcins xəbərlərin hər ikisi ifadə olunur. məs. *İynənin kiçik ucunu özüə batır, böüyucunuözgiyə batır*.

Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, cümlədə xəbər həmcins üzvlərin sayı qədər təkrara edilir. məs. *Buğda əkrdilər, darı əkərdilər, çəltiy əkərdilər. Mən də işdirəm, arvat da işdiir. uşaxlar da işdiir*.

Bəzən cümlədə xəbərin iki dəfə təkrar olunduğuna təsadüf edilmir. yəni mənaca bir-birinin eyni olan xəbər yanaşı işlənir. məs. *Yağış diyəsən əl şəkmicaxdı, dincəlmiçaxdı*.

Dialekt və şivələrimizdə müşahidə olunan xüsusiyyətlərdən biri odur ki, mürəkkəb xəbərin tərkibindəki hər iki feil zaman şəkilçisi qəbul edir Şəki dialektində də belədir. məs. *Oğlan çatar görer qaranlıq qarəşifdi*.

Bu xüsusiyyətə Şəki dialektlərində çox rast gəlmək olur. Bundan başqa mürəkkəb xəbərin tərkib hissələrinin öz yerini dəyişdiyinə də təsadüf olunur. Bu halda çox zaman tərkib hissələr arasına başqa sözlər daxil olur. Belə bir xüsusiyyət tərkib hissələrindən bir başlamaq feilindən ibarət olan mürəkkəb xəbərlərdə müşahidə olunur. *-Deli qardaş başdiyərkeçiyin getdiyi yeri qazmağa. Qız gidər fikrə öz-özüünədiyər: yeddi il buun zəhmətini çehdimmaa qismət olmadı, başdiyifyığliyər*. (B. Göy).

Bəzən olur ki, istər Azərbaycan, istərsə də bir sıra türk dillərində cümləyə bənzər cümlələrin şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədasi buraxılır. Dialekt və şivələrdə isə, ümumiyyətlə işlədilmir. Müxtəlif isimlərlə ifadə olunan mübtədalar mümkün olduqca buraxılır.

Beləliklə dialekt və şivələrdə mübtədasi zahirdə olan cümlələrə də təsadüf edilir. Ona görə də bu, dialekt və şivələri ədəbi dildən ayıran fərqlərdən biri olur.

Bu cəhətdən Zaqatala-Qax şivəsi müstəsna olaraq təşkil edərək nəinki dialekt və şivələrdən hətta ədəbi dildən də fərqlənir. Mübtədə ilə xəbərin şəxsə görə uzlaşmasının tez-tez pozulduğu bu şivədə şəxs əvəzliyi ilə ifadə edilən mübtədanın cümlədən saxlanması bir növ zərurət olur.

Şimal qrupu dialektlərində xəbərin bəzi xüsusiyyətləri də diqqəti cəlb edir.

Cümlənin xəbəri iş feilləri əvəzinə, bəzən *ele* köməkçi feili ilə ifadə olunur. Bu da əsasən qadınların məişətlə bağlı danışığında olur. məs. *Pişmişləmişəmmi axşama*. Bu xüsusiyyət dialekt və şivələrdə cümlənin xəbəri ara-sıra feillərlə analitik şəkildə ifadə olunur. Bu baxımdan Dərbənd dialekti özünəməxsus səciyyəvidir.

Şimal qrupu dialektlərində baş verən maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də mübtədanın xəbərdən sonra işlənməsidir. məs. *Axşam gec geətdi yatmağa Əli*. *Vaxtında ekilirdiheryerdə taxıl*. vəs.

Tamamlıq. Tamamlıqlar feili xəbərlə, həmçinin sifət, qeyri-sifət, qeyri-müəyyən say, Say bəzi zərf və isimlərlə ifadə olunan ismi xəbərə aid olur. Tamamlıqlar ismin adlıq və yiyəlik hallarından başqa, digər hallarla, bəzi qoşmalarla işlənən isim, əvəzlilik, eləcə də substantivləşmiş digər nitq hissələri, söz birləşmələri və tərkiblərlə ifadə olunub əşya bildirir [5, s. 159]. Tamamlıqlar quruluşca sadə və mürəkkəb olur. İfadə vasitəsinə görə vasitəli və vasitəsiz olmaqla iki yerə ayrılır.

Qıpçaq dilinə aid sənədlərdə vasitəli və vasitəsiz tamamlıqlar mətnlərin demək olar ki, hamısında işlənməmişdir. Daha çox II və III növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan vasitəli və vasitəsiz tamamlıqlar da daha çox işlənməmişdir: *berdimalarqa bir türk atı, soninqpəyinqini-beripvzvolitetkoysen*.

Şimal qrupu dialektlərində tamamlıq xəbərdən sonra da işlənə bilər. Məs. *Sel cirt yaarıbölüfdü kəndi*. *Tutu sirkəliyirdi şala*. *Başına zolluyicəmhəbədeyənəyi*. vəs.

Təyin. Bildiyimiz kimi təyin cümlədə əşya ifadə edən hər hansı bir sözə – üzvə aid olub, onun əlamət, keyfiyyət və kəmiyyətinin bildirən ikinci dərəcəli üzvdür. Təyin də quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Şimal

qrupu dialekt və şivələrində də həm sadə, həm də mürəkkəb növlərinə rast gəlinir. Təyinin keyfiyyət, miqdar, sıra, işarə, hərəkət, zaman, məkan bildirən növləri vardır.

Sifət, say, feili sifətlə ifadə olunan təyinlər Qıpçaq dilli (XVI əsr) məhkəmə sənədlərinin dilində də işlədilir. Məsələn, *Kokçekmandan da 1 dələfutponuqXalqan: Kumuştıvmalaribila da*. Sayla ifadə olunan təyinlərə.. *eki kişi tavkonu da lazarnı da sordular. və s. 5 lotdan az eksik və s. (8.)*

Zərflik. Bəllidir ki, zərfliklər hərəkətin əlamətinin icra tərzini, zamanını, yerini, miqdarını, səbəbini, məqsədini bildirən ikinci dərəcəli üzvdür. Digər ikinci dərəcəli üzvlərdən – əşyanın əlamətini bildirən təyinlərdən, müstəqim və qeyri-müstəqim obyekt olan tamamlıqlardan fərqlənir. Zərfliklər də quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Zərfliyin müxtəlif məna növləri vardır. Sonuncu bölgədə doqquz məna növü əsas götürülür. Qədim və müasir türk dillərində olduğu kimi Qıpçaq mətnlərindəki zərfliklərdə də zəngin məna növləri ilə diqqəti cəlb edir.

Şimal qrupu dialektlərində zərfliyin müxtəlif növləri işlədilir. Şimal qrupu dialektlərində zərflik də xəbərdən sonra işlənir.

Yer zərfliyinə aid. məs. *Un-unbir adam gidiy qız öynə. Ot biş-mağagidəsiyambaxçıyə.*

Zaman zərfliyinin xəbərdən sonra gəlməsinə aid. məs. *Maşinnərgəli-yəyindi. Un dörd yaşında olaydım həyindivəs.*

Tərz-hərəkət zərfliyinin xəbərdən sonra gəlməsi. məs. *Xoşbaxyeşiyillər, kefi kök. və s.*

Səbəb-məqsəd zərfliyinin xəbərdən sonra gəlməsi. Məs. *Qarı gidərşikaateləmağanaxırçıyə. İkisidə getdilər su doldurmağa. Gidər dəryadan balıx tutmağa. Dağa geerəm odun qırmağa.*

Cümlədə sözlərin sırası. Məlum məsələdir ki, dialekt və şivələrdə ədəbi dildə olduğu kimi cümlədə sözlərin sırası gözlənilə bilməz. Bəzən mübtədə xəbərdən sonra işlənir: məs: – *Hindi gələlləruşaxla(Zaq): – Dadaneydapdabaycüceye(Zaq- Qımır).*

Tamamlıq xəbərdən sonra gəlir: məs: – *Sabahisi oqlan ova getdi yoldaşlarıynan(Zaq. Aşağı tala).*

Zərfliklər bəzən xəbərdən sonra gəlir: məs: – *Mənim üç ip var orda (Zaq.): –*

Gəlirihöyümüzyuxuluyurux, yatırıx gecə (Qax.): –Qarı qapıdan çıxır yəvəş-yəvəş(Qax): – Savaxdanduruf gedirəm herin üstə (Qax-Almalı.).

Bəzən təyin təyin olunan sözdən sonra işlənir Burada çox vaxt bəxtəvər, bədbəxt, qoçaq, yazıq, fağır, zalım, biçarə, sözləri ilə ifadə

olunan təyinlərdən istifadə olunur: məs: – *Gəlin yazıq başına nə kül töksün* (İsma.)

Hətta təyinin söz birləşmələrində belə birinci tərəfin ikinci tərəfdən sonra gəlməsinə də təsadüf edilir: məs: – *Bu oğlan ondan uzax yerdə olur çox*: – *Sən kar idün, neçitdin gəməgün qarının* (Şə.).

Şimal qrupu dialektlərində qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqəsi olmayan sözlər də geniş işlənir. (xıtblar və ara sözlər).

M. Şirəliyev qeyd edir ki, dialektin əsasında dialoq olduğundan xıtab və əlavələrin işlədilməsinə bir o qədər də ehtiyac hiss edilmir, çünki iki şəxsin üz-üzə durub danışması, bir də bunların bir birinin adını çəkməyə ehtiyac yaratmır.

Xıtab.çox zaman da çağırış nidaları ilə birgə işlədilir. Şimal qrupu dialektlərində çağırış nidasının *a gedə forması* daha çox işlədilir. «*Gedə deyəndə* oğlan uşağı nəzərdə tutulur.

Ara sözlər və cümlələr. Şimal qrupu dialekt və şivələrində ara sözlər bir o qədər də geniş yayılmamışdır. Ən çox işlənən ara sözlər bunlardır: *mən bilən, sən bilən, elə bil, bəli, gərək ki, deməli ki, diyax ki, tutax ki, diyasan* və s.

Mövcud dialektoloji materiallar göstərir ki, dialekt və şivələrdə ara sözlərin bolluğu özünü göstərir.

Şimal qrupu dialektlərində ən çox işlənən sözlərdən «tapar» (deyəsen, görünür) sözüdür ki, bu söz Şəki, Zaqatala, Qax, Balakən üçün səciyyəvidir. Bu ara söz cümlənin əvvəlində və sonunda daha aktiv işlənir. məs. *Ho, uşax dərsdən, gəlif, tapar. Qonşunu çağırdım, cavaf verən olan olmadı. Tapar rayona gediflər.*

Yaraf (görəsən) -bu ara sözü də Şimal qrupu dialektləri üçün olduqca aktivdir. Həm əvvəldə həm də sonda işlədilir. məs. *Bu qunmellim dərs keçəsidimi, yaraf? Yaraf, uşaxlargalif.* və s

Şimal qrupu dialektlərində maraqlı cümlə tipləri də vardır.

Ümumiyyətlə, dialektlərə nəzər salanda görürük ki, şifahi nitqin xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq nitqdə ən çox işlənən cümlələr sadə yarımçıq cümlələrdi. İntonasiyaya görə dialektlərdə rast gəlinən cümlə tipləri sual və nida cümlələridir.

Sual cümlələri. M. Şirəliyev sual cümlələrinin iki tipini qeyd edir:

1. Sual cümlələri sual modallıq əlaməti ilə deyil, yalnız intonasiya və sual sözləri ilə ifadə olunur və bu qrupa Bakı, Şamaxı, Şəki, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri və Muğan şivələri daxildir.

2. Sual cümlələri intonasiyadan əlavə, çox vaxt sual modallıq əlaməti və sual sözləri ilə ifadə olunur. Buraya da Qazax, Gəncə, Qarabağ dialektləri daxildir.

M. Hüseynova sual cümlələrini bədii mühitdə fikir və düşüncələrə xüsusi çeviklik, sürət və intensivlik gətirən sintaktik vahidlərdən biri olduğunu qeyd etmişdir. [3, s. 93].

Şimal qrupu dialekt və şivələrində işlənən sual cümlələrinə aid nümunələr: – *Ana , məni qonaxediysənmi?: –Habu yana niyə yıxılıy?* (Qax-Almalı). – *Niyə qapıda baxa durur san?*

Su, gölə axmagine,
Qayalar yıxmagine,
Qozəldənqozmi doyar,
Uzaxdanbaxmağiyən? (Qax, Əmrcan)

Şimal qrupu dialektlərində həm sual intonasiyası ilə, həm də -mı, -mi, mu, -mü. (-bı, -bi, bu. bü) sual ədatı ilə ifadə olunan sual cümləsi işlənir.

a) Sual intonasiyası ilə ifadə olunan sual cümləsi. *məs. Nəvaanişannə-din sən? O vaxti müselmannan soldat yoxiydiheledöylü. Saağaş lazım döylü? .*

b) Sual ədatı ilə ifadə olunan sual cümləsi. *məs. Buqqədir adamı hoöy tutarmı? Öydəoturufbaxmağisdəmiyimi? Dağdan düşüfsammı? Qırdınızmi ipi? Və. s.*

Nida cümlələri. Şimal qrupu dialekt və şivələrində nida cümləsi xitab və nida sözləri ilə, alqış və qarğış səciyyəli cümlələr şəklində, çox vaxt nida intonasiya ilə müşahidə olunur. Nümunələr: – *Adə, buraya gə!* (İsm.): – *Oğul, sən gələn yollara anan qurban!* (Qax): – *Ha burda otrur!* (Qax): – *Boya –başə gidesan!* (Zaq. Aş. T): – *Boyuna Varxiyan qamışı ölçüm!* (Zaq., Qax, Bal., Şə.) və s.

Şəxssiz cümlələr. Şəxssiz cümlələr. Məlum olduğu kimi mübtədasi olmayan cümlələrə şəxssiz cümlələr deyilir. Şimal bölgəsindən toplanan folklor nümunələrində belə cümlə tiplərinə rast gəlmək mümkündür.

Şəxssiz cümlələrin iki formasına rast gəlmək olar:

1) Xəbəri isimlə ifadə olunanlar. *məs. Eşdə yaman qarandıxdı. Havuşaa yaman soyuxdı.*

2) Xəbəri feillə ifadə olunan şəxssiz cümlələr.

məs. Öydə-eşdə salamtıxdı. Qaranquşun gələn vaxıdı. Qışın ömrünə az qalıtdı. və. s

Xəbəri feillə ifadə olunan şəxssiz cümlələr özü də iki tipə ayrılır:

a) xəbəri məlum feillərlə ifadə olunan şəxssiz cümlələr (–*Bu əhvalatdan bir az keçdi*):

b) xəbəri məchul feillərlə ifadə olunan şəxssiz cümlələr. (*ooun işinə dünən baxıldı.*) [4. s. 170]

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr. Şimal qrupudialekt və şivələrində ən çox rast gəlinən cümlə tiplərindən biri də qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdir. Bu cümlələrin də iki tipinə daha çox rast gəlinir: a) xəbərin çox indiki və qeyri-qəti gələcək zamanın III şəxsin cəmi ilə ifadə olunan qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr: məs: – *Belə revayətediyələr*(Şəki.).

b) Xəbəri əmr şəklinin ikinci şəxs təkisi ilə ifadə olunan qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr: məs: – *Dikən olufayağəbatınca, gül ol, yaxıyasəncil* (Şə.): – *Çəpərin möhkəm tut, qoşunogrigörma: –Elinnəngalmiyan işi, dilinlasöylama* (Qax).

Şəki dialektlərində isə daha çox xəbərin üçüncü şəxsin cəmi ilə ifadə olunan növü daha çox işlənilir. məs. *Bizi göndərdilər kəndə. Deermanın suyunu kesitdilər. Suyu üsyereayırıtdılar. SavaxTeyfugun işinə baxılısıdı.*

Ümumi şəxslı cümlələr. Ümumi şəxslı cümlələrə əsasən atalar sözləri və məsəllər daxil edilir. Bu tip cümlələr Şimal qrupu dialektində də işlənilir. məs. *Əzazil adama heç irəhmətdiməzdər. Acı dindirmə, toxu tərpatmə. Cücəni payızda səniyəllər. Uzax yerin döyməcini balnandöyəllər. və s. Bir adama yüz söyləmə, yüz adama bir söylə. Az əx çox suvar.* [2, s. 164].

Həmcins üzvlü sadə cümlələr. Şimal qrupu dialekt və şivələrində ən çox rast gəlinən həmcins üzvlü sadə cümlələrdir. M. Şirəliyev bu cümlənin tiplərinə gəlincə qeyd edir ki, həmcins xəbərlı sadə cümlələr o biri tiplərə nisbətən daha çox işlənilir. Belə cümlələrə iş-hərəkətin təsvirini bütün təfərrüatı ilə verərkən təsadüf edilir. [7, s. 305]

Nümunələr: –*Unigətürrüğ, buğur teşti gətürrüğ, əliyirüğ, suigətir-rüğ, töküriğ onun üssə, xəmir yoğırruğ, asırığ sacı, oxloyigətürrük, nazik-nazik yayıruğ, təpitmə düzəldürüğ*(Şə. -Göynük): – *Səkkiz uşaq oxutmuşam, məktəbi qutartmışam: – Hunda balta yox, dəhrə yox, kirdabil yox* (Qax -İlisu.): –*Savax tezdən dururam, əlimi, üzümü yuyuf, şörəx' yiyif, gedirəm çöl işinə* (Qax- Qırçaq kəndi).

Şimal qrupu dialekt və şivələrində feilibağlamlarla əmələ gələn həmcins üzvlü sadə cümlələrə də çox təsadüf olunur: məs: –*Mən də başdadimbagiişdemegə* (Bal.): – *Ayi tez qucağında ulan balasını bu tərəfə qoyub, başdadi u üzdəkinin dalıncangidməğa* (Qax).

Şimal qrupu dialekt və şivələrində ədəbi dildən fərqli olaraq dialekt və şivələrimizdə bağlayıcılı həmcins üzvlü sadə cümlələrə də az təsadüf edilir. Həmcins üzvlü sadə cümlələrdə ən çox aşağıdakı bağlayıcılara rast gəlmək olur. bunlara cümlə daxilində nəzər salsaq: məs: – *Gah oxiyiir,*

gah oxumir, heç onun işindən baş çıxarmaxolmii: – Meni də çağır, oni də (Bal.).

Həmcins xəbərlərdən birincisi təsdiq, digəri inkar şəklində olarsa, bəzən ikinci xəbər işlənmir və bunu *yox* sözü əvəz edir: məs: – *Qarrasa pis olar, qarramasa yox* (Şə.).

Ədəbi dildə olduğu kimi, bəzən şimal qrupu dialekt və şivələrində də bəzən həmcins üzvlü sadə cümlələrdə həmcins xəbərlərdən biri buraxılır, lakin fərq bundadır ki, ədəbi dildə birinci, şivədə isə axırıncı həmcins xəbər buraxılır: məs: – *Onun ya ölisinivər, ya dirisini*(Bal.).

Bundan əlavə M. Cəfərzadə dialekt və şivələrin sintaksisində həmcins üzvlü cümlələrin mühüm yer tutduğunu qeyd etmiş. Belə cümlələrə həm monoloji həm də dialoji nitqdə təsadüf edildiyini qeyd etmişdir. Fərq burasındadırki, dialoji nitqdə cümlələr lakonik olub çoxlu söz işləməsinə yol vermir. Ona görə həmin cümlələrdəki həmcins üzvlərin sayının ikidən artıq olması bir üzvün digər üzvə görə təkrarlanması əslində mümkün deyil. Monoloji nitqdə isə çoxlu üzv işlətməyə bu və ya digər üzvü dəfələrlə təkrar etməyə imkan vardır. Xüsusən iş və hadisə geniş veriləndə bunlardan istifadə edilir. [2.]

Dialekt və şivələrdə həmcins üzvlü sadə cümlələrin çoxu bağlayıcısızdır. lakin bağlayıcı cümlələrdə xeyli işlənir. bağlayıcı həmcins üzvlər arasında aşağıdakıbağlayıcılar işlənir. *ara, ya, nə, da* bəzən də *gah, həm* bağlayıcılarından, habelə başqa vasitələrdən istifadə edilir. məs *ara* bağlayıcısı bir qədər məhdud olsada amma Şimal qrupu dialektlərində işlədilir. məs Qax rayonu ərazisində. məs. *Ərə mən, ərə Əli gidiy qoyuna*. Bu *erə//ərə* sözləri arada sözünün fleksiyaya uğramış formasıdır. həmçinin *ara* bağlayıcısı da. məs. *Bıları apar, ara öz xatrıva, ara menimxatrıva* və sairə.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı «Elm» 2009, 448 səh.
2. Cəfərzadə M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Azərənəşr. Bakı. 1990. 350 səh.
3. Hüseynova Mahirə «Aşıq və el şairlərinin üslubi leksikası. « Bakı 2016, ADMİU. 200 səh.
4. İslamov Musa. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. AMEA. Bakı. 1968. 275 səh.

5. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. IV hissə. Maarif, Bakı, 1972, 476 səh.
6. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif, 1993.
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Şərq-Qərb. Bakı. 2008. 416 səh.
8. Tanrıverdiyev Əzizxan. « XVI əsr qırçaq (Poloves) dilinin qrammatikası. Bakı, 2009, «Nurlan» nəşriyyatı, 119 səh,

Конуль Самедова

**Часть предложений, типы предложений на диалектах северной группы азербайджанского языка и элементы Кипчака в них
Резюме**

Одной из наиболее противоречивых и плохо исследованных тем диалектов азербайджанского языка является синтаксис диалектов. В этой статье рассматриваются синтаксические особенности и Кыпчакские лингвистические элементы диалектов Северной группы азербайджанского языка. Здесь также показаны основные части предложений, вторичные части предложений, совместимость между субъектом и предикатом, а также последовательность слов в предложении, особенности междометия и восклицания и способы их использования на диалектах Северной группы азербайджанского языка (Шеки, Гах, Загатала и Балакан частично в Огузе). Также в статье рассматриваются некоторые виды предложений - вопросительные предложения, восклицательные предложения и как вид простых предложений - не персональные предложения, неопределенное личное предложение, общая личное предложение на диалектах Северной группы.

Konul Samedova

**Part of sentences, types of sentence in the North Group dialects
of Azerbaijani language and and Kipchak elements in them**

Summary

One of the most controversial and poorly investigated topics in the Azerbaijani language dialects is the dialect syntax. In this article is investigated syntactic features and Kipchak linguistic elements of the North Group dialects of Azerbaijani language. Here also is shown main parts of sentences, secondary parts of sentences , compatibility between subject and predicate, as well as the sequence of words in the sentence, specific features of interjection and exclamations and ways of their use in in the North Group dialects of Azerbaijani language (Shaki, Gakh, Zagatala, and Balakan partly in Oguz). Also in the article is explored some kinds of sentences-interrogative sentences, exclamatory sentences, and as a type of simple sentences- impersonal sentences, indefinite personal sentence, common personal sentence in the North Group dialects.